

Функціонування антропоніма Іван в українських та російських чарівних казках

Найпопулярнішою чоловічою особовою назвою в українських та російських казках є онім Іван. У багатьох працях другої половини ХХ ст. популярність певних особових імен пояснюється тим, що протягом багатьох століть надавання імен було регламентоване церковними святцями: у святцях ім'я *Іван* зустрічається 105 разів. Отож,

найуживаніші імена церковного календаря стали найпоширенішими в народнорозмовному антропоніміконі. Похідний від нього фольклорний іменник, як бачимо, теж це засвідчив. Однак, без сумніву, такої високої поширеності оніма Іван сприяли не лише екстралінгвальні, а й лінгвальні чинники. Це ім'я милозвучне через те, що до його складу входять лише голосні та сонорні звуки. Антропонім *Іван* двоскладовий. Л.І.Баранникова, досліджуючи чинники, які зумовлюють вибір особових імен, відзначає, що досить вагомим є лінгвопсихологічний чинник. Саме він визначає потяг до антропонімів з великою кількістю сонорних звуків, дво- та трискладових імен [2:181]. Як одну із характерних ознак народнописенного словника С.Я.Єрмоленко називає «велику кількість лексем із суфіксами емоційної оцінки» [9:53], згідно з якою, однією з властивостей найпоширеніших імен народнописених текстів мусить бути їх здатність утворювати різноманітні варіанти із суб'єктивно-оцінним значенням, адже «здрібніло-пестливі форми – типова ознака народнописених звертань» [9:55]. Додамо, що в ролі звертань у даних текстах нерідко виступають антропоніми. Визначена ознака, на нашу думку, притаманна не лише народним пісням, її можна вважати однією з ознак фольклорної ономастики взагалі, проте реалізується вона у різних фольклорних жанрах з різною повнотою. В чарівних казках онім *Іван* утворює багато варіантів з суб'єктивно-оцінним значенням: пестливе – укр. *Іванко, Івашко, Івашечко, Івонцьо, Івасик*; рос. *Ивашечка, Иванушка, Ваня, Ванечка, Ванюша, Ванюшка*; зневажливе – рос. *Ванька, Ванюха*. Отож, другий лінгвальний чинник, що сприяв популярності оніма Іван, пов'язаний із здатністю творити демінутивні варіанти.

Етимологічно Іван походить від давньоєврейського *Johanan*, що означає «Бог помилював; той, кого дав Бог» [16:98]. Пор.: *Іван Богодавець*, де запозичене ім'я супроводжується його перекладом, що не може бути випадковим збігом. Звернімося до тексту казки. Батьки героя прохають Бога, щоб Він подарував їм сина: «почали вони удвох Бога молити – і дав їм Бог сина – Іван Богодавець. Бог дав – і Богодавцем назвали його» [3:III:56]. Беручи до уваги цю обставину, можемо припустити, що змальована в оповіді ситуація, породжена етимологічним значенням імення Іван. Тому, виходячи із спільності

двох складових найменування героя, можливо вважати, що одне з них є зайвим. Однак даний приклад підкреслює протистояння та боротьбу канонічного та неканонічного іменника. Він дозволяє припустити, що упровадження християнських імен до тексту не мотивується поетичною структурою казки, не пов'язане зі специфікою персонажа і не співвідноситься з його функціонуванням в усній прозі.

У казках антропонім *Іван* несе не тільки мовну, але й енциклопедичну інформацію. Якщо, услід за А.В.Суперанською, під енциклопедичною інформацією розуміти «багатство значення, яке належить не до самого ймення, а до об'єкта, котрий воно називає» [19:11], то казковий Іван – це завжди певний тип героя, який має ряд обов'язкових рис. Це «позитивний герой», обдарований силою, мужністю, завзяттям у досягненні цілі, красою та багатьма іншими ідеальними якостями, які становлять в очах народу найвищу цінність у людині. Ім'я *Іван*, на думку А.В.Суперанської, є іменням загальним та традиційним, яке «потрапило до розряду понятійних слів» [20:248]. Зовсім по-іншому сприймаються казкові прізвиська. Вони значно архаїчніші за антропоніми, що Русь їх запозичила у Візантії в Х ст. разом з прийняттям християнства. Тривалість та сталість язичницьких прізвиськ може бути пояснена не лише давністю утворення багатьох з них, але й тим, що вони безпосередньо пов'язані з характером самих образів і, отже, із змістом фольклорної оповіді, її поетичною структурою. Тому, «якщо герой на ім'я Іван може діяти у будь-якому фольклорному тексті, то вже укр. *Іван Сученко* чи рос. *Іван Медвежье Ушко* – лише у казках з певним сюжетом та в певних обставинах, до того ж однотипних чи подібних для казок російських, українських та білоруських» [15:27].

Залежно від умов та часу виникнення прізвиська, які отримує персонаж на ім'я Іван, можна класифікувати таким чином:

а) прізвиська, пов'язані з архаїчними язичницькими віруваннями та уявленнями. Наприклад, укр. *Іван Сученко, Іван Попільник, Іван Вітер, Ружа Іван*, рос. *Іван Медвежье Ушко, Іван Бьшович, Іван Попялов, Івашко Запечник, Буря богатырь Іван коровий сын* та ін.;

б) прізвиська - найпізніші нашарування, що відбивають соціальний стан, умови життя персонажа: укр. *Іван Царенко, Іван королевич, Іван Поваренко*, рос. *Іван Царевич, Іван гостинный сын, Іван*

купеческий сын, Иван кухаркин сын, Иван девкин сын.

Прізвиська укр. *Сученко* та рос. *Медвежье Ушко, Бышович, коровий сын* отримують герой-богатири, котрий перемагає Змія чи Бабу-Ягу. Він завжди походить від тварини, він – звірєня. Причому, найархаїчнішим є прізвисько *Ведмідь*, що пов'язано зі стародавністю ведмедячого культу.

Ведмідь у далекій давнині шанувався слов'янами як священна тварина [4:101-102]. Про це говорить те, що у слов'ян дотепер назва цієї тварини залишилася в давній табуйованій, інакомовній формі: рос. медведь, бр. мядзведзь, др. медв'ѣдъ, чеш. medvěd, слц. medved, вл. mjedwedź, нл. mjadwjeż, пол. niedźwiedź. Псл. *medvǣdъ, утворене з основ *medu- та *ēd-, тобто *медоїд* – уявляє собою заміну зниклого іє. *gkpos, що збереглося в дінд. gksah, гр. ὄρκτος, лат. ursus [8, 1:343]. Давній показник u-основ (medu-) з часом змінився на приголосний в. Це й сприяло деетимологізації первісного значення евфемізма й пов'язанню з дієсловом vēdati *знати*. Ведмідь часто міг сприйматися і як тварина, що розуміється на меді. Укр. ведмідь утворилося внаслідок метатези [8:344].

Іван Ведмідь народжується від зв'язку людини з ведмедем. У ведмедячого сина рос. «кожа медвежья, лицо человечесь» [1:152] чи рос. «до пояса человек, а от пояса – медведь» [1:141]. Важливо відзначити, що казковий напівведмідь-напівлюдина тікає з барлога, йде до людей та в ряді випадків вбиває свого ведмедячого батька: «взяв його за вуха, кістки струхнув, шкіру на плечі та й пішли» [12:472, 473]. Таким чином, цикл казок про богатиря *Івана Ведмедея* насичений архаїчними тотемістичними уявленнями. Однак, на думку В.А.Рибаківа, вбивство родича ведмедея позбавлене у казках ритуального забарвлення [18:102].

Прізвиська укр. *Сученко*, рос. *Сучич, Быкович, Коровий сын* походять вже від свійських тварин. Можливо, що у виборі звірячого імення грали роль пережитки тотемістичних уявлень.

Як прикладка до власної назви *Іван* використовується слово рос. *запечный домовальник* [6, 1:64]. У сидінні за піччю відбиття уявлень про вогнище як об'єкт родинного культу та спадкування. «Мотив героя, що сидить на печі та сходить з печі чи народжується з неї, склався на підставі звичаю поховання мерців у хаті... Казковий ге-

рой, що мешкає на печі, в історичній перспективі є відроджений у вогнищі чи при вогнищі» [17:225]. Тобто герой стикається з піччю, яка, в свою чергу, символізувала не лише життя сім'ї, роду, але й була найтісніше пов'язана з культом предків. Тому не випадковим видається той факт, що ім'ям рос. *Іван Запечный* називається герой сюжету «Молодильні яблука».

Зв'язок з піччю існує і в героїв сюжету «Хлопчик та відьма», які іменуються *Іванко Балабанко, Івасик Кутасик, Івасик Телесик*.

А.Л.Топорков походження цього і подібних епізодів зводить до ритуалу «перепікання» дитини, широко відомому у східних слов'ян [22:114]. В найзагальнішому випадку ритуал полягає в тому, що немовля кладуть на хлібну лопату і тричі устромляють у піч. Згідно більшості описів, головною метою ритуалу було спалювання хвороби. Однак це мотивування, на думку дослідника, належить до поверхового рівня його семантики. «Ядро обряду визначається символічним ототожненням дитини і хліба, випічки хліба та появи дитини на світ: вона ніби повертається до материнської утроби (піч), щоб народитися наново» [22:115].

Як бачимо, значеннєвою домінантою ритуалу є символічний зв'язок між випічкою хліба та народженням дитини, характерний в цілому для народних уявлень східних слов'ян, пор.: укр. «У печурці народився» (про щасливу людину) [14:53], рос. «Из одной печи, да не одни речи» [6:III:108]. Можна припустити, що існують певні термінологічні перетини між ритуалом «перепікання» і казкою про хлопчика та відьму.

Питання природи антропоніма *Телесик* дискутується у фольклорній ономастиці. Так Г.Фалькович вважає, що *Телесик* – це дитина, яку колишуть [24:82]. Своє припущення автор розвідки обґрунтовує близькістю слів *колихати* (коліска) і *телесувати(ся)*. Як сам висновок дослідника, так і його обґрунтування викликають сумнів. Справді, кожну дитину у певному віці колишуть, для цього існували й існують колиски, створювалися й створюються колискові пісні.

Постійна ж прикладка *Телесик*, очевидно, мала розкрити якусь характерну рису головного персонажа казки – *Івасика*. Беручи до уваги неспроможність висновку щодо походження прізвиська *Телесик*, П.П.Доценко визначає, що «для з'ясування походження імення

Івасик Телесик потрібні подальші шукання, насамперед глибше проникнення в семантику слів Телесик, телесувати, телесуватися» [7:88].

Звернувшись до тлумачних словників, спробуємо пояснити значення наведених слів. Так, у словнику В.І.Даля знаходимо близькі до телесувати і телесуватися слова *телешить* і *талашиться*. Дієслово *телешить* пояснюється як *іти поспішно, бігом, але не швидко, незграбно* (мається на увазі, очевидно, важка хода повної людини) [6: IV:396]. Слово *талашиться* має значення *метушитися, товктися, кидатися* [6:IV:389]. Якщо пов'язати походження імені *Телесик* зі словом телесуватися, то це ім'я мало б характеризувати тільки ту дитину, яка *метушиться, товчеться, кидається*, що не підтверджується змістом казки або характером казкового персонажа. Проте таке припущення існує – саме упорядники збірок народних казок чи не вперше висловили думку про походження імені Телесик від дієслова телесуватися [23:118].

Для вияву етимології антропоніма звернімося до фольклорного тексту. Вперше персонаж на ім'я *Івасик Телесик* з'являється в казковій оповіді за таких обставин: «Дідусь вирубав деревинку, зробив колісочку. Поклала баба ту деревинку в колісочку – колише та пісні співає: Люлі-люлі Телесику, Наварила кулешику...» [23:118].

Тут Телесик ще не хлопчик, а деревинка, яку колише баба, тобто, слово це в тексті казки спочатку вживається як загальна назва - назва предмета, а коли з цього предмета народжується хлопчик, йому дають ім'я *Телесик*. Присвоєння імені людині за якоюсь ознакою предмета, тварини, або рослини і т.ін. – відбиток язичницького сприймання імені як частини самої людини.

У словнику Є.Желехівського і С.Недільського ім'я *Телесик* зафіксовано в трохи іншому варіанті – *Телешик*. Укладачі відсилають нас до книги М.В.Гоголя «Книга всякої всячини», де автор занотував онім з поясненням: «до казкових імен належить і Телешик» [10:954]. За словником Б.Грінченка, слово *теліш* має два значення: перше – брус, колода і друге – різновид пастки для оленів і сарн: прикрита яма [5: IV:253]. Назва пастки для звірів, яка має вигляд ями, прикритої колодами, безпосередньо пов'язана з першим значенням слова *теліш*, оскільки не можна класти пастку, яка має вигляд ями. Тут, очевидно, маються на увазі бруси, колоди, якими прикривають ловчі

ями. Цілком слушною з вищезазначеними міркуваннями здається нам думка П.П.Доценка про те, що словом *теліш* називалась обтесана деревина, яка своєю білизною нагадувала тіло людини [7:90]. Онім *Теліш* міг символізувати і особливі уявлення про тіло деревини. Але наявність спільного кореня у словах *теліш* та *Телесик* безсумнівна. Тому припускаємо, що онім *Телесик* – пестливе утворення від слова *теліш*. Зв'язок із *тілом* затруднюється тим, що останнє мало *ѣ*. Оскільки ім'я було римоване в пісні, воно не зазнало змін в усній прозовій передачі казки.

Версія П.П.Доценка про те, що «Івасик-Телесик – це, інакше кажучи, Івасик-деревинка» [7:90], підтверджується і аналізом ритуалу «перепікання», здійсненого А.Л.Топорковим, оскільки дерев'яні дровини, суччя грали не останню роль у проведенні магічної дії. Тобто, казкове ім'я *Телесик* дуже давнього, язичницького походження. Друге ім'я хлопчика – *Івасик*, очевидно, було вставлене в казку пізніше як найпопулярніше ім'я християнських святців.

Відзначаючи співвідносність ритуалу «перепікання» з виготовленням хліба у печі, А.С.Топорков пише: «... в Казанській губернії, коли немовля устромляли у піч, його обличчя замащували тістом, лишаючи відкритими рот і ніс» [22:115]. Цікавим у зв'язку з цими міркуваннями видається ім'я Кутасик. Словники фіксують такі значення слова:

1) прикраса на голові; прикраса у вигляді китиці на одязі [8:111:162];

2) в гуцульській церкві, що має вигляд хреста з чотирма крилами: невеликий навіс від дощу у тому місці, де дах сходиться з дахом маківки [5:11:332];

3) убрання [21:166]. Як бачимо, узагальнюючим у поданих значеннях є сема *накривати, покривати, прикривати що-небудь*. Тому, певне, має рацію припущення, що словом *кутасик* чи спільнокореневими з ним називалась *тістоподібна маска*, яку накладали на обличчя дитини під час ритуалу.

Коли дитину клали в піч, то це могло символізувати повторне її «випікання». Дитину уподібнювали хлібу в печі, яка, звичайно, є місцем випічки хліба і водночас співвідносилася у свідомості наших предків з жіночою утробою. У цьому ряду асоціацій ім'я Бала-

банко можна етимологізувати словом *балабан* рід *хлібного печива* [5, 1:23]. Крім цього значення, антропонім, мабуть, походить від лексеми *болобо* – *незапальна пухлина, нарість* [13:160]. Згідно з більшістю описів, головною метою ритуалу було спалення хвороби, тому цілком імовірно є гадка, що первісне ім'я *Балабанко* зближувалося саме з загальним позначенням пухлини. Назва ж печива і вторинна етимологізація імення сталися внаслідок метафоричного перенесення хвороби на печиво, як перенесення за формою.

Дані сюжету «Хлопчик та відьма» виявляють, що імена *Балабанко*, *Кутасик*, *Телесик* є взаємозамінні у чарівних казках, кожне з них співвідносилось з усім колом мотивів ритуалу «перепікання». Нечіткі межі між способами найменування головного героя сюжету «протестворюють оптимальні умови для зберігання інваріантного типу ймення персонажа. Відмінності у варіантах найменування героя не перешкоджають тому, що вся сукупність вмісту в них знань належить міфологічному герою, який розуміється як єдине ціле» [11:65].

Прізвиська другого типу, що відбивають соціальне становище героя – явища найпізнішого порядку. Найпопулярніший серед них антропонім *Іван Царенко*. Більшість дослідників цей образ трактують як ідеальний. І все ж таки казати про *Івана Царенка* тільки як про ідеального героя чарівної казки було б неправильно. Персонаж ідеальний там, де є єдиним чи найменшим з трьох рідних синів царя. «Там, де цього нема, де поряд з ним опиняються «представники низів», казка перевагу віддає останнім. В такому випадку *Іван Царенко* зводиться до другорядного персонажа, наділяється слабкостями, образ його шаржується. З таким типом ми зустрічаємося при характеристиці казок про *Івана Сученка*» [15:69]. Крім цього можна вважати, що другорядність *Івана Царенка* у казках про *Івана Сученка* пояснюється зв'язком останнього з тотемістичними віруваннями та доводить найпізніше уведення в оповідь прізвища *Царенко*. З часом на зміну ідеальному герою із царської родини приходить рос. *Іван купеческий сын*, *Іван гостинный сын*, *Іван крестьянский сын*, *Іван девкин сын*.

До цього типу належить і прізвишко *Дурень*, хоча прямої вказівки на соціальний стан в нього немає. Аналіз образу *Івана Дурня* в українських та російських казках засвідчив, що він завжди третій і

найменший з трьох синів мужика. Належність до селянського стану складає характерну рису образу. М.В.Новиков пояснює проникнення образу *Івана Дурня* у чарівну казку впливом новелістичної (анекдотичної) казки: «справа в тому, що *Іван Дурак* входить у чарівну казку нітрохи не ламаючи ні образної системи, ні її стиль, і лише надає деякого специфічного забарвлення» [15:115].

Крім диференціації персонажів приєднанням до канонічного ймення постійних епітетів, прикладок, у фольклорній оповіді зустрічається й інший спосіб розкриття характерних ознак героя – вибір з дериваційного ряду даного оніма тої чи іншої форми. Так, в українських чарівних казках синонімічний ряд, утворений від імення *Іван* має вигляд: *Іванко*, *Івашко*, *Івашечко*, *Івонцьо*, *Івасик*. Дериваційний ряд російських казок – *Іванушка*, *Івашечка*, *Івашка*, *Ваня*, *Ванюша*, *Ванечка*, *Ваня*, *Ванюха* та ін. Тобто, антропонім *Іван* фіксується фольклорними текстами у різних як фонетичних, так і словотворчих народних варіантах, що свідчить про активний процес його адаптації і функціонування на східнослов'янському ґрунті.

Розмаїття структурно-семантичних варіантів оніма *Іван* було засобом соціальної диференціації персонажів, що отримали у чарівних казках це ім'я. Якщо царський син, то *Іван*, якщо ж селянський син, чи наймит, чи слуга, то рос. *Ванька* чи *Ванюха*, наприклад: рос. «Встала сама (Єлена-царевна – О.П.), повела ясным оком, осветила всех, увидела и узнала своего жениха, Ивана-царевича, посадила его с собой и скоро с ним обвенчалась; а он-то, боже мой, какой стал умный и смелый, а какой красавец!.. Вглядишься - и не подумаешь, что был когда-то Ванюша» [1:180].

Таке застосування власної назви в казках відбиває реальне використання її в житті східних слов'ян для ХУ-ХУІІ ст., коли і царі, і пани, і їх піддані різних соціальних верств отримували ім'я *Іван*: «Гіпокористичні утворення... з часом служать для ідентифікації представників соціальних низів» [25:113].

Отож, найпопулярніший чоловічий антропонім церковного календаря *Іван* в казковому ономастичному просторі виступає як загальна та традиційна назва, як ім'я типу, тобто байдуже до того, які акції здійснює герой на ім'я *Іван*.

Численні варіанти оніма свідчать про надзвичайну популярність

його в українському та російському іменнику.

Вторинний, похідний від нього, фольклорний антропонімikon теж це засвідчив. Проте основним ключем до розуміння образу *Івана* є прізвиська, що відбивають язичницькі вірування та пов'язані з поетичною структурою казки. Сакральний характер міфів, від яких з часом утворилась і казка, сприяли тому, що останні виявляють здатність за-тримувати давні слов'янські імена доби язичництва, а також назви, пов'язані з релігійним культом наших предків. Тваринні та соціальні прізвиська, наявні в українських та російських казках, не лише вказують на суспільну пракультуру та факти взаємопроникнення споріднених культур, а й відображають спільні національні особливості життя, побуту, традицій двох народів. Але ономастичний простір чарівної казки - це явище національно-специфічне. Так, притаманне українському та російському народам шанування вогню (і піч як втілення домашнього вогнища) - як символа чистоти, відновлення сили, здоров'я, продовження роду, порізному відбивається в їх прізвиськах. Українські прізвиська найбільшу увагу приділяють уявленням про цілощупу силу вогню, яка допоможе відновити здоров'я та сили, очистити дитину від хвороби; російські - відбивають уявлення про вогнище, як об'єкт родинного культу та спадкування. Таким чином, прізвиська, створені на тлі особливої соціальної значущості вихідної реальності, відображають національне бачення навколишнього світу.

1. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки: В 3 т.-М., 1985.-Т. 1-3.
2. Баранникова Л.И. Факторы, определяющие выбор личных имен//Личные имена в прошлом, настоящем и будущем.-М., 1970.
3. Возняк М.И. Українські народні казки: В 3 кн. - К., 1958. - Кн. 2, 3.
4. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян.-К., 1992.
5. Грінченко Б.Д. Словарь української мови: В 4 т. -К.,1996.-Т. 1, 2, 4.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.-М.,1980.-Т.1,3,4.
7. Доценко П.П. Ще раз про Івасика-Телесика // Мовознавство.-1970.-№4.
8. Етимологічний словник української мови. В 7 т.-К.,1982.-Т.1,3.
9. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова.-К.,1987.
10. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2 т.-Львів,1886.-Т.2.

11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Инварианты и трансформация в мифологическом и фольклорных текстах//Типологические исследования по фольклору.-М.,1975.

12. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-1860-х рр./Упоряд. М.Левченко.-К.,1928.

13. Меркулова В.А. Народные названия болезней (На материале русского языка)// Этимология 1967.-М.,1969.

14. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології.-К.,1992.

15. Новиков Н.В. Образы восточнославянской сказки.-Л.,1974.

16. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен.-М.,1980.

17. Пропп В.Я. Фольклор и действительность.-М., 1976.

18. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси.-М., 1994.

19. Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен// Антропонимика.-М.,1970.

20. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного.-М.,1973.

21. Словарь русских народных говоров.-Л.,1987.-Вып.23.

22. Топорков А.Л. «Перепекание» детей в ритуалах и сказках славян// Фольклор и этнографическая действительность.-СПб.,1992.

23. Українські народні казки.-К.,1954.

24. Фалькович Г.А. Івасик-Телесик//Мовознавство.-1969.-№6.

25. Худаш М.А. З історії української антропонимії.-К.,1977.

А.М.Богущ, Т.М.Котик

Формування готовності студентів до навчання дітей української мови в дошкільному закладі

Предметом дослідження виступив процес підготовки студентів дошкільного факультету педагогічного університету (російськомовні групи) до навчання дітей дошкільного віку української мови в російськомовному дошкільному закладі.

Дослідження виконане в руслі теорії мовленнєвої діяльності (О.О.Леонтьєв), яка розглядає мовленнєве спілкування в двох аспектах: і як мовленнєву діяльність, і як інтеракцію (взаємодію), тобто як інтеракційну діяльність. Остання можлива в педагогічному вузі на основі реалізації принципу міждисциплінарних зв'язків.